

УДК 811.161.2'37:821.161.2

А. Л. Порожнюк,

к. філол. н., доц.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
доцент кафедри української мови

СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СЛОВА В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Різні типи семантичних трансформацій мовних одиниць у художньому тексті розглядаються як акт творчості, як суттєва складова частина вторинної моделювальної системи – тексту, як основа образного смислу, як глибинний зв'язок частини і цілого – семантики слова і семантики тексту.

Ключові слова: художній текст, семантична структура слова, сема, семантичні трансформації.

Естетичне значення слова у художній мові органічно пов'язано з семантикою усіх мовних одиниць тексту. Їх єдність, художній сплав і взаємодія генерують потужний вплив на узуальне, узвичаєне розуміння слова, експлікуючи його глибинні художні смисли. У вітчизняному мовознавстві дослідження семантичних перетворень поетичного слова було започатковано О. О. Потебнею. Поглиблений інтерес до цієї проблематики нині засвідчують праці С. Єрмоленко, М. Кочергана, В. Манакіна, Л. Новикова, Н. Слухай, Н. Сологуб, О. Тараненка та багатьох інших. Проте й досі неоднозначно трактується сутність естетичного значення слова, механізми його виникнення, художня мотивація семантичних перетворень, у зв'язку з чим видається актуальною спроба поглянути на семантику слова як на суттєву складову образного змісту твору.

Метою роботи є дослідження семантичних трансформацій лексичних одиниць у тканині художнього твору. Відповідно до зазначеної мети передбачається розв'язання таких завдань: 1) визначити умови, за яких відбуваються зміни у семантичній структурі слова; 2) диференціювати чинники, що призводять до таких змін; 3) з'ясувати художню мотивацію семантичних перетворень слова. Матеріалом дослідження слугували твори класика української літератури ХХ століття Олеся Гончара.

Вивчення семантичних трансформацій художнього слова передбачає аналіз його на рівні текстової синтагматики, на рівні парадигматичних зв'язків з одиницями того ж класу, а також у співвіднесенні з семантикою цілого тексту. Фоном, на якому увиразнюються семантичні перетворення лексичних одиниць, є узуальне, словникове значення їх, що відображає мовну норму. Відхилення від цієї норми переводить мовні знаки у нову інформативну якість, яка є частиною загальної семантичної інтерпретації тексту. Семантично трансформовані слова розглядаємо як компоненти вторинної моделюючої системи, оскільки все нове у мові виникає на ґрунті вже існуючого, а основне значення слова ніколи не погасає до кінця [2].

Аналіз лексичних одиниць в аспекті парадигматичних та синтагматичних зв'язків їх з іншими мовними одиницями та з урахуванням фонові семантики тексту дозволив виокремити такі типи семантичних трансформацій: 1) семантичні зміни, які не порушують семного ядра лексеми; зміни, за яких зберігається основне значення слова і прирощуються додаткові компоненти смислу; 2) семантичні зміни, які, не руйнуючи домінантних сем, нейтралізують диференційні компоненти; 3) семантичні зміни, в результаті яких відбувається цілковитий перерозподіл семного складу, що призводить до повної зміни лексичного значення слова. Такий тип трансформацій виразно ілюструють контекстуальні синоніми.

Різні семантичні перетворення слова розглядаються як основа образності тексту, як специфічний прийом художнього упорядкування інформації.

До частотних семантичних трансформацій мовного знака уналежнюємо ті, які на рівні текстової синтагматики демонструють процес семантичного прирощення. Його виникнення відбувається під дією різних чинників, зокрема таких: а) образної семантики тропів; б) конотативної семантики сполук фразеологічного типу; в) семантики, обумовленої асоціативними зв'язками номінованих у тексті реалій. Окрім цього, семантичним перетворенням у тексті може сприяти семантика структурних компонентів лексеми. Інколи семантичні прирощення обумовлюються певною синтаксичною конструкцією фрази. Для

потвердження наведених вище міркувань наведемо приклади відповідних семантичних змін в аналізованих текстах.

... вона так і пострілює на всіх своїми **блискучими**, як вишня в росі, очима; У тітки Катерини обличчя передчасно зістарене, а очі молоді, **повні** майже дівоцького **блиску**; Великі, **іскристі**, як вугіль, очі нерухомо світилися на нього з-під краю шинелі...

Інтегральна семантика виділених лексем прирощується конотативними семами під впливом образної семантики порівнянь, епітетів, контрастного зіставлення. Контекстуально формуються позитивно-оцінні та позитивно-емоційні смисли, які несуть у собі значну частину ваги художнього висловлювання [1]. Зазначимо, що в художньому тексті зазвичай кілька чинників можуть привносити додаткові семи в семантику слова, напр.: *Ніч зоряна, **видна**, в такі ночі співає степ.* Словникове значення прикметника *видна* з компонентами «світла», «ясна», «яка уможливує зорове сприйняття» прирощує конотативну семантику, поєднуючись із семантично близькою у тексті лексемою *зоряна* та метафоричним виразом *в такі ночі співає степ.* Семантика метафори виражає позитивну оцінку, яка «в етносвідомості українців має естетичну природу і пов'язана з насолодою від пісні» [6, с. 61]. Такої ж конотації набуває і лексема *видна*, що перебуває у синтагматичному зв'язку з цією поетичною метафорою.

У художньому тексті стилістично нейтральні мовні одиниці можуть прирощувати конотативні семи під дією образної семантики усталених зворотів, бо «якщо слово в контексті може бути нейтральним, то цього аж ніяк не можна категорично сказати про фразеологічну одиницю» [4, с. 44]; напр., до доміантних сем лексеми *чистий* – «ясний», «прозорий», «зі свіжим повітрям» – у контексті додаються семи, що зумовлюють емоційно-образне сприйняття означуваного предмета: *Чистий, як скупаний, серпневий ранок лежав до ясних горизонтів.*

Семантичному прирощенню сприяють різного роду асоціації, які, за висловом І. Франка, є одним із засобів «механіки творчого натхнення». У досліджуваному матеріалі появу додаткових сем переважно позитивної емоційної тональності зумовлювали асоціації за схожістю (*повний місяць* сприймається як *матове сонце*), асоціації за суміжністю (*білими* названо присмерки зимового вечора), асоціації, пов'язані з усталеною конотацією слова у поетичному, народно-пісенному вжитку (прикметником *ясний* характеризується простір за аналогією до *ясна година, ясні зорі, ясен місяць* тощо): *Повний місяць, як матове сонце, осявав океан хребтів...; Черниш стояв нагорі у палаті сенаторів, повитий білими присмерками; ...в ясному повітрі над Будапештом з ранку до вечора висіла наша авіація.*

До семантичних змін слова на рівні контексту призводить і логіка зображуваних персонажів. Словникове значення лексеми *кістлявий* – «худий, з випнутими кістками» стосовно семантики інших лексем (*фріц, виволікся*), що характеризують той самий персонаж, набуває додаткових сем, які демонструють виразно негативний емоційний зміст. У тексті це слово фігурує як засіб, що виявляє ставлення персонажа (і автора) до певних фактів, подій і явищ: – *Що ти сюди впер, Тимофійовичу? Так наче кістлявого фріца зашморгнув.*

Іншим чинником, який призводить до семантичних перетворень художнього слова, є смисловий зв'язок лексики різних тематичних груп, що реалізується у межах

речення. Проілюструємо це таким прикладом із тексту: **Обпалений танкіст ... стогнав, благав, жалібно лаявся, несамовито і багато ночей підряд кричав.** *Обпалений* належить до тематичної групи лексики, що характеризує поверхню (за контекстом – це пошкоджена вогнем поверхня тіла). Низка дієслів у цьому таки реченні входить до тематичної групи, що позначає процес мовлення. У контексті формується причинно-наслідковий смисловий зв'язок лексики зазначених тематичних груп, внаслідок чого значення лексеми *обпалений* наповнюється додатковими семами, які акцентують високий ступінь інтенсивності ознаки.

Семантичні прирощення в умовах контексту іноді зумовлюються семантикою морфемного складу слова. Так, наприклад, на позначення червоного кольору письменник використав лексему *розпалахкотілий*. Дієприкметниковий суфікс –л- вказує на властивість як на результат процесу, що відбувається у самому предметі [8]. Оскільки йдеться про колір сорочки, що тріпоче на вітрі, нагадуючи вогонь, полум'я, то можна припустити, що у семантиці лексеми *розпалахкотілий* з'являється сема, яка фіксує динаміку кольору. Саме така назва червоного кольору є художньо умотивованою деталлю, за якою проглядається невгамовна, енергійна й некерована натура власника розпалахкотілої сорочки: ... *причал зрушився з місця й поплив од них разом з ... Гринею Мамайчуком у розпалахкотілій сорочці...*

Семантика словотвірної структури слів також викликає деякі зміни їх лексичного значення. Це зокрема ілюструють назви кольорів, відтінки яких базуються на певних асоціаціях, що контекстуально прирощують конотативні смисли у структуру лексем: *Тоня вже нагнулась над іншою квіткою, рубіново-червоною; ... розбудив його комбайновий агрегат, що косить, підтинає смугою червоно-смагляву золотисту пшеницю...; ...високо вставали вогні ракет, потворно-бліді при денному світлі.*

Зміни у семантиці слова можуть бути пов'язані зі структурними компонентами речення: лексичними повторами, подвійним запереченням, логічним наголошуванням, особливостями інтонаційно-ритмічної будови і т. ін. Сказане ілюструє семантика лексеми *ясний*, що прирощує семи емоційності, експресії, позитивної оцінки у реченні: *Ніколи вже не було таких ясних, таких безмежно місячних ночей!*

Спостерігаються зміни в лексичному значенні слова, зумовлені фоновою семантикою тексту. Так, скажімо, значення слова *звуглений*, що містить семи «опік», «чорний», «перетворений на вугіль», набуває додаткових експресивних сем під впливом семантики ширшого контексту, де йдеться про те, що «балки сталеві плавилась», «черепиця скипалась у груддя шлаку», «вишивка відбивалася, мов трафарет, на живих жіночих плечах». Смилова скерованість контексту стала базою розгортання смислу, реалізацією різних видів експресії: *Сотні тисяч звуглених людей – оце Хіросіма.*

Різні семантичні трансформації слова у художньому тексті демонструють переважно процес семантичного прирощення. Порівняно рідше фіксується звуження семантики за рахунок нейтралізації периферійних сем. Наприклад, узуальне значення лексеми *обсмалений* називає ознаку болючих опіків тіла. У контексті сема «болючий» втрачається, а з нею і компоненти експресивного плану. Отже, контекстуально лексема *болючий* реалізує значення «злегка прихоплений полум'ям»: *Обсмалене лоша, пирхаючи, вискочило з полум'я.*

Майже цілковитий перерозподіл семного складу спостерігаємо у лексичному значенні прикметника *голодний*: *Обличчя аскета, витягнуте, закостеніле. Голодна довга шия з випнутим борлаком*. Словникове значення аналізованої лексеми таке: «який настає від голоду, викликаний голодом». Мікроконтекстна ситуація, смислове наповнення інших мовних одиниць висуває на передній план периферійну семантику цієї лексеми – «дуже худий». За таких семантичних перетворень зв'язок узуальної та оказіональної семантики цілковито не зникає і свідчить про потенційно можливу семантичну зміну у структурі лексеми.

Результати здійсненого дослідження дають підстави стверджувати, що слово у художньому тексті зазнає різних семантичних трансформацій і створює певну модель повідомлення. Процес семантичних змін, що відбуваються в слові, пов'язаний із семантикою інших мовних одиниць тексту. Семантизація фонем, морфем, словотвірної структури, усталених сполук, синтаксичних конструкцій і т. ін. моделює смислове наповнення слова у тексті. Художня інформація як засіб комунікації експлікується смислами усіх структурних компонентів тексту, їхнім взаємозв'язком і взаємодією. За різних семантичних перетворень слово зберігає зв'язок зі своїм узуальним значенням, порівнюється з ним і оцінюється як нова художньо-інформативна якість. Зміни слова демонструють рухливість його семного складу і насамперед тих семантичних компонентів, які перебувають на периферії лексичного значення. Текстуальне прирощення їх у значенні слова пов'язане здебільшого з появою або ж увиразненням конотативної семантики; нейтралізація окремих сем призводить до певного звуження узуального смислу, а перерозподіл сем у структурі семного ядра лексеми – до появи оказіональної семантики.

Отже, семантичні трансформації слова формують різні ракурси сприйняття й розуміння художнього тексту і свідчать про потенційно можливу еволюцію узуальної семантики слова.

Література

1. *Булаховский Л. А.* Художественный язык А. С. Пушкина / Л. А. Булаховський // Вибрані твори в 5 т. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 3. – С. 532-559.
2. *Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М.: Наука, 1977. – С. 162-189.
3. *Гончар О. Т.* Твори в 6 т./ О.Т.Гончар. – К.: Дніпро, 1978-1979. – Т. 1. – С. 51-460; Т. 2. – С. 5-270.
4. *Медведєв Ф.П.* Українська фразеологія. Чому ми так говоримо / Ф. П. Медведєв. – Х.: Вища школа, 1982. – 232 с.
5. *Потебня А. А.* Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – М.: Высшая школа, 1990. – 344 с.
6. *Селіванова О. О.* Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
7. *Словник української мови в 11 т.* – К.: Наукова думка, 1970-1980.

8. Цыганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка / Г. П. Цыганенко. – К.: Радянська школа, 1982. – 242 с.

А. Л. Порожнюк,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра украинского языка

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СЛОВА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Различные типы семантических трансформаций языковых единиц рассматриваются как акт творчества, как существенная составляющая вторичной моделирующей системы – текста, как основа образного смысла, как глубинная связь части и целого – семантики слова и семантической структуры текста.

Ключевые слова: художественный текст, семантическая структура слова, сема, семантические трансформации.

A. L. Porozhniuk,

Odessa National I. I. Mechnikov University,
Ukrainian Language Department

SEMANTIC TRANSFORMATIONS OF WORDS IN ARTISTIC TEXTS

An artistic text is viewed as a cognitive structure which verbally explicates information provided through a system of artistic images. The aesthetic value of the artistic discourse is determined in correlation with the language as a system of signs and their compatibility models. The interaction between various text components and their meanings provides changes in the semantic structure of the language units. The contextual meaning of a language unit is considered secondary in relation to language as a system and language as a code. The study of semantic transformations of words in the artistic text involves word analysis on the level of the syntagmatic structure of the text, as well as the level of the word's paradigmatic relationship with lexical units of the same class, and also on the level of the semantic relation between the word and the whole text. A change in a word's semantic structure is most often referred to as a semantic 'increment' (V.V. Vinogradov). In this case the nominative/denotative part of the semantic core remains intact, thus preserving the ordinary, usual meaning of the word. Due to such changes the semantic structure of the word acquires some optional semes that carry a specific stylistic load in the text. Contextual synonyms used by the author show complete neutralization of the seme structure which is replaced with a new one, thus creating a completely changed lexical meaning of the word. Various types of semantic transformations of the language units are regarded as an act of creativity, an essential component of the text as a secondary modeling system, the basis of figurative meanings, and the underlying relation between a part and the whole – the semantics of the word and the semantic structure of the text.

Key words: artistic text, semantic structure of the word, seme, semantic transformations.